

Beteckning: Rel C vt 2003:14

Institutionen för humaniora och samhällsvetenskap

Barnatro

En studie av barns sätt att tro i olika åldrar

Maria Andersson
Juni 2003

C-uppsats, 10 poäng
Religionsvetenskap

Religionsvetenskap C
Handledare: Peder Thalén

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. INLEDNING	3
1.1 Bakgrund	3
1.2 Syfte	3
1.3 Metod	4
2. BARN OCH UNGDOMARS TANKE- OCH KÄNSLOVÄRLD	6
2.1 Barns sätt att tänka	6
2.2 Barnets uppfattning av världen och slutet	7
2.3 Ungdomars sätt att tänka och känna	9
3. RELIGIONSBAKGRUND	13
3.1 Undervisning inom religion	13
3.2 Faktorer som påverkar livsåskådningssättet	14
4. RESULTATET	15
4.1 Vad barn och ungdomar tror på	15
4.2 Olika sätt att tillbe en högre makt	16
4.3 Att tro på heliga skrifter och människor	17
4.4 Tron på något efter döden	19
4.5 Varför finns vi, kyrkan och allt liv?	20
4.6 Ond, god, kropp och hälsa	21
5. DISKUSSION	23
SAMMANFATTNING	26
KÄLLFÖRTECKNING	27

1. INLEDNING

1.1 Bakgrund

Mitt val av ämne var både lätt och svårt. Lätt med tanke på var mitt intresse ligger, barn och ungdomar. Svårare var däremot att barn och religion kan kombineras i oändliga kombinationer. Då jag förutom intresset av barn har ett gediget intresse just att analysera människor sätt att tänka och uttrycka sig kunde jag begränsa mig ytterligare i val av ämne. Då jag tidigare gjort en uppsats i svenska som berörde en treårig flickas sätt att tala föll valet av ämne lite på mina tidigare erfarenheter. Att studera och analysera vad småbarn tänker om religion och livsfrågor kändes spännande. Då det finns en uppsjö av studier kring barn och död, barn och Gud och så vidare måste jag ytterligare begränsa mig. Valet att göra en sorts jämförelse bland barn i förskoleåldern samt barn i gymnasieåldern kändes då bra. Därmed föll den första tanken på att studera en individ. Nu fick det bli två grupper av barn istället. Varför just de åldersgrupperna valdes beror på att barn i sex-åtta årsåldern träder in i en ny värld där livsfrågor är centrala ting i deras vardag. Dessutom jobbar jag på en gymnasieskola varför jag jobbat med barn/ungdomar i den åldern och kände att det skulle bli en intressant jämförelse. Två åldergrupper vars position i livet för närvarande var fyllda av stora förändringar. Barn på väg in i skolans värld och barn i slutskedet av skolans värld.

1.2 Syfte

Syftet är att försöka se specifika mönster hos respektive åldersgrupp eller skillnader och likheter grupperna emellan. Hur skiljer sig dessa individers sätt att tänka och tro åt, har åldern stor inverkan, har den sociala bakgrunden stor inverkan. Även se om något mönster av den sociala bakgrundens värde speglas men endast en snabb syn, en mer ingående finns ej plats för i denna uppsats.

1.3 Metod

Min metod blev att genom en studie söka hitta svar på syftet genom en undersökning. Metoden att intervjua eller göra en enkätundersökning skiljer sig markant åt. Med min handledares hjälp valde jag att genomföra personliga intervjuer med åtta stycken informanter. Det valet gav mig mycket mer jobb men också djupare kunskap och grundligare svar vilket torde ge ett tillförlitligare resultat. Enkätundersökningen föll även på grund av att sex-åtta åringar själva inte kan fylla i enkäten på rätt sätt vilket involverar föräldrarna för mycket. Resultatet kan då präglas alltför mycket av den enskildes föräldrar vilket inte är syftet med uppsatsen.

Informanterna är samtliga flickor, helt utan orsak eller baktanke. Fyra stycken i åldern sex till åtta, dessa kallar jag barn i min uppsats. Fyra stycken i sexton till artonårsåldern, vilka jag kallar tonåringar eller ungdomar i uppsatsen. Detta för att kunna skilja åldersgrupperna åt. Dessutom är samtliga födda i Sverige och tillhör inte någon stor religion utom kristendomen vilket jag styrde då det annars kunde bli svar präglade av de olika sätten att uppfostras och undervisas. Med detta menar jag då inte att alla barn födda i Sverige med icke invandrarbakgrund uppfostras lika men vi tillhör alla samtliga samma religion och kultur i viss mån. Levnadssättet för en född kristen och en född till exempel muslim kan och är ofta mycket olika och detta beroende på kulturella skillnader. Mina intervjuer skulle genomföras för att sedan analyseras dels med hjälp av olika författare och dels mina egna slutsatser. För att göra intervjuerna så givande som möjligt valde jag att prata med barnen i enskilda samtal men också i grupp vilket föder en naturlig diskussion där barnen kan finna sig vara mer självsäkra då ett enskilt samtal med en utomstående vuxen kan uppfattas som lite betryckande. Barn som talar till barn talar ofta naturligt och väger sina åsikter gentemot varandras. Ungdomarna valde jag dock att tala enskilt med till att börja med. Detta för att de inte skulle få en chans att luta sig mot den andres värderingar, vilket skulle försämra trovärdigheten i min uppsats. Genom att läsa litteratur som belyser hur vi skall intervjua barn och ungdomar kunde jag sedan känna mig tryggare i den något främmande rollen som intervjuare. Elisabet Doverborg och Ingrid Pramling

Samuelsson (Att förstå barns tankar, 2000) gav mig många idéer hur mina intervjuer skulle se ut. Att intervjua ett barn är inte alltid en lätt uppgift.

Vilka frågor jag skulle ställa var det svåraste valet. För att göra diskussionen så öppen som möjligt, inte styrd av mig valde jag vida frågor. Med det menar jag frågor som: Vem är Gud? Vad händer då vi dör? Vad är religion? Barnen svarade vid flertal gånger korta direkta svar medan ungdomarna självmant utbreddes samtalen. Genom gruppintervjuerna blev barnen mer talföra vilket breddade diskussionen utan att jag styrde alltför mycket med mina frågor.

2. BARN OCH UNGDOMARS TANKE- OCH KÄNSLOVÄRLD

2.1 Barns sätt att tänka

Under barnets uppväxt genomgår det en rad utvecklingsstadier. Från att starta i det sensomotoriska utvecklingsstadiet (ca 0-18 månader). Detta stadie omfattas främst av reflexer i en för barnet ännu oorganiserad värld. Barnets dagar fylls av ljus, ljud, värme, kyla, hunger och mättnad. Ingen tid eller rum existerar. Under barnets pre-operationella utvecklingsstadie (2-7 år) vilket följer efter det sensomotoriska stadiet, utvecklas den semiotiska funktionen. Med detta avses att föreställa icke närvarande föremål och företeelser. Dessutom representerar barnet verkligheten med hjälp av symboler. Det största symbolsystemet till exempelvis är således det mänskliga språket.

Under det pre-operationella stadiet utvecklas barnets kognitiva förmåga avsevärt. Barnet skapar, tillägnar sig och använder symboler av alla slag. Barnet imiterar ofta vuxna. Denna lek att imitera efter vuxna hjälper bland annat barnet att komma underfund med sina egna och andras känslor liksom regler, förbud och uppfattningar av samhället. I slutet av stadiet har barnet hunnit upptäcka sin egen separata existens i förhållande till den fysiska världen. Barnet kan göra sig egna föreställningar, tänka i nutid och framtid. Tonåringar och vuxna utgår i sina tankar från fakta vilket lågstadiebarn ännu ej gör. Barnet har sina antaganden, vilka inte alltid stämmer med verkligheten. Världsbilden var tidigare magisk och trolsk för att nu fortfarande vara så men nu finns barnets antaganden där. Exempelvis antar de att nu finns skatter nedgrävda i skogen.

Barnet i förskolan tar till sig och funderar en del kring de stora filosofiska frågorna såsom död och liv. De förenklar dock världsbilden en del för att kunna begripa den. De anser att de vuxna är allvetande. Livet är evigt på något sätt och allt i världen är skapat av någon, till ett bestämt ändamål (Tamm, 1979, s. 16 ff.).

2.2 Barnets uppfattning av världen och slutet

Först i sexårsåldern börjar barn tro på att inte allting lever. Ett utträde ur barnets animistiska världsbild, det vill säga, tron på att allt lever att allt har en betydelse.

Mellan ådrarna fyra och sex utvecklas barnets uppfattning om döden. Från att ha tagit ihjäl larver och dylikt med förtjusning över de utsmetade kvarlevorna, eller hotat sina syskon med att de skall kokas upp i grytan på spisen, så definierar barnet nu döden för första gången. Barnet vet att en död fågel inte kan leva mer, att den överkörda katten inte kommer att röra sig mer (ibid., s. 70 f).

Ofta konkretiserar barnen döden till en speciell händelse. Birgitta Johansson och Gun-Britt Larsson (Barns tankar om döden, 1976, s. 16) menar att sex till åtta åringar ofta anknyter konkreta händelser eller enstaka aspekter till döden. Definitioner av döden kan lyda enligt följande:

- När man ligger i graven.
- När man blir skjuten.

Först vid 10-12 års ålder börjar barnet beskriva döden genom en logisk eller biologisk förklaring, såsom att hjärtat stannar eller hjärnan dör.

Barn tycks se att orsaken till död är våld, sjukdom eller ålderssvaghet. Johansson och Larssons undersökning bland 6, 8 och 10 åringar visade att 40 % av dem ansåg att våld är den enda dödsorsaken. Ofta är också våldshändelserna aggressiva och våldsamma. Till exempel kan barnet beskriva att en man är död eftersom han hängdes eller bombades.

Vad sexåringen till stor del har svårt att hantera och förstå är orsaken till varför man dör. Det vill säga dödens mening. Frågor som:

- Varför dör man?
- Hur känns det att dö?
- Vad händer efter döden?

De är centrala i förskolebarnets frågeställningar kring döden (Tamm, s. 71).

Många barn i förskoleåldern är utvecklade att uppleva den existensiella rädslan som rör bland annat dödsångesten. Barnet upptäcker att livet har ett slut och att man skall frukta döden. De flesta barn går igenom en period med dödsgrubblrier och dödsrädsla – den första existensiella krisperioden i en människas livscykel som Maare Tamm (Tamm, 1982, s. 160 f.) kallar det. Det är heller inte barnets egna död som känns otäck utan då snarare moderns eller faderns. Döden är en fiende som kan ta modern ifrån barnet. Dock kommer barnet ofta över denna fas av rädsla, snabbare om hon/han får samtala om döden.

Medan begreppsbildningar utvecklas snabbt hos barn, det vill säga barnen inser snart de biologiska dimensionerna med döden så kvarstår döden som livsfråga. Ofta upplever barn att vuxna tabubelägger döden. De svarar undvikande eller inte alls. När frågorna beläggs med tabu, kan de stora frågorna bli extra tunga för dem som är riktigt små. Bättre är att svara att man inte vet svaret eftersom barnet oftast tar det svaret (Hartman, 1986, s. 135 f).

”Ovisshet är svårare att utstå än visshet” (Siv Foster, Barn, död och sorg, s. 76)

När man samtalar med barn om döden bör man också enligt Maare Tamm (Tamm 1979, s. 73 f) låta barnet själv ställa frågor, innan man börjar ge förklaringar. Man kan till exempel säga, ”Vad tror du själv”? och därmed inbringa värdefull information om hur barnet tänker. Eftersom det är mycket som barn inte vet eller förstår så sätter de sin tillit till vuxna. I deras värld kan mamma eller pappa allting. Om barnet då känner att mamma eller pappa inte ger dem svar om döden, att de döljer något så förlorar barnet en del av sin trygghet. De kan bli misstänksamma i sitt sätt att närma sig omvärlden, detta anser Siv Foster (Foster, 1990, s. 76).

Vad som händer efter döden har barn olika teorier om. Många barn i sexårsåldern tror till exempel att man en tid efter döden blir till en blomma eller dylikt. Många tror att man kommer till himlen eller till paradiset efter sin död. Här kan dock den sociala bakgrunden styra en del. Enligt Johansson och Larsson tror en tredjedel av barn i

sexårsåldern på fortsatt liv i någon form. De är således övertygade om att livet på jorden är oåterkalleligt. Desto äldre barnet blir desto osäkrare och tvivelfullare blir det. Den självklara himlen blir svår att förklara på ett logiskt sätt vilket är större barns sätt att utreda sina tankar på (Johansson & Larsson 1976, 44 ff.). Hartman har genom sina intervjuer kommit fram till att barnen i förskoleåldern har många funderingar kring hur saker och ting, växter och djur här i världen är konstruerade.

Barn söker efter svar på livsfrågor som de själva konstruerar menar Hartman. De formar sina egna livsfrågor därför att de vill ha mer information och kunskap. Detta är ett naturligt sätt för barn att lära sig mer om vår värld. Liksom barnen söker information om vår värld är de flesta mycket förtjusta och engagerade i samtalsämnen kring det ”okända”. Ofta finner man att barn engagerar sig djupt i det samtalsämne man för. Barn har en förmåga att känna sig nära det de tror på. Talar de om Gud till exempel talar de snart till Gud omedvetet.

2.3 Ungdomars sätt att tänka och känna

Ungdomar från 11-12 år och uppåt har funnit ett sätt att tänka och lösa problem. Först och främst kan de genom det verbala språket yttra sig på ett mångsidigt sätt. Dessutom finns en förmåga att dra logiska slutsatser i deras tänkande. De kan nu under de formella operationernas stadium föra ett logiskt resonemang, även utifrån falska påståenden. Människans tänkande är i detta stadium abstrakt. Barnet som blivit en ung människa kan förstå ironi, metaforer och ordspråk. Den unga människan kan nu reflektera över sina egna tankegångar. Det subjektiva och objektiva kan nu åtskiljas och den unga människan förstår nu sitt subjektiva jag. Från att åsikten om att alla vet vad jag tänker kommer nu känslan av att ingen vet vad jag tänker. Ofta för nu människan nu ett inre resonemang med sig själv. Denna känsla att prata till sitt inre ger ungdomen en sorts trygghet i sitt tänkande men utsätter samtidigt människan för ett ständigt granskande. Människans tänkande har blivit ett redskap för att forma sin identitet och sina kunskaper. Nu har förmågan att se bortom faktum inställd. Människan kan nu se in i framtiden och spekulera över tillvaron. Nu skiljer man på verklighet och det möjliga. Detta sätt att upptäcka sitt ”inre” gör att människan enbart

styrts av sina egna tankegångar och kan ibland bli blind för om de går att förverkliga eller ej. En egocentrering kring sitt ”tänkande jag” uppstår och sitter i under hela tonåren. Ofta bygger ungdomen upp ett idealtillstånd där familj, samhälle, framtid och trosgrunden baseras helt på dess egna tankar. Många ungdomar vinner ett självförtroende och tror att de genom sina egna idéer kan besegra världen (Tamm, s. 30 ff.).

Foster menar att vid tonåren är de tankemässiga strukturerna färdigbildade. De kan nu skapa sin egen värld genom fantasier på ett annat sätt. Detta sätt att fantisera är inte enbart ungdomars företeelse utan även mindre barns. Skillnaden ligger i att tonåringen vet att de ”leker med tanken” medan barnet helt och fullt lever sig in i sina fantasier. Tanke sättet för tonåringen är rörligare på det sättet att de kan ha flera tänkta möjligheter i minnet samtidigt. Tankesättet är fortfarande omoget men har de färdiga möjligheterna. I sitt sökande efter meningen med livet kan ungdomar ofta känna sig djupt ensamma, hopplösa och känna en enorm tomhet. En längtan efter djup passion finns hos de flesta. I denna åldersgrupp kan många känna en trygghet i att ha en viss trosföreställning med innehåll av andlig rening och själslig frid. Denna trosföreställning ger i regel ungdomen en känsla av lycka och befrielse från ångest (Foster 1990, s. 72).

Då ungdomars tankebanor ofta speglas av ångest, depression och skräck använder de sina tankar till att ta in kunskap. Ofta sker denna kunskapsbyggande process på så sätt att de ser på skräckfilm eller läser deckare vilket ger skräcken en dämpande och spänningslösande effekt. På ett sätt påminner ungdomens sätt att tänka om sexåringens då ett magiskt tänkande finns. Ungdomen använder sig av ett djupt och andligt plan, de tänker i termer av skuld och straff (Foster, 1990, s. 73 f).

Ungdomar har ett speciellt sätt att se och tänka om vetenskap anser Ulf Sjödin (Sjödin, 2001, s. 112 f). Han kallar synsättet för en disruptiv syn på vetenskapliga processer. Med det menar Sjödin att vetenskapen håller fast vid teoretiska perspektiv och empiriska rön. Ungdomarna anser inte att vetenskapen är vägen till kunskap om

tillvaron, de menar att utöver vetenskapen som förklaring på tillvaron finns andra förklaringar som kan ge kunskap och insikt. Sjödin påpekar också att en idéströmning liknande romantiken, där uppvärderingen av det exotiska, liksom det geografiskt eller historiskt avlägsna, utgör typiska kännetecken kan iakttas idag. Ett konkret utslag av detta tankesätt är det uppsving som alternativ medicinsk teknik och behandling inneburit de sista decennierna.

Sjödin påpekar att genom att ungdomar bedriver studier och på så vis är vana att inhämta kunskap genom litteratur exempelvis. En parallell går att dra från detta inhämtande av kunskap till deras sätt att tänka. Genom kunskapen ges svar och en del funderingar kan uppstå. Kunskapen ger inte bara information utan uppmanar till tänkande och frågeställningar.

Att tala med ungdomar om något känsligt som till exempel om död kan vara svårt då de är mycket mottagliga för känslor och har många funderingar. De bör upplysas genom saklig fakta och inte behandlas som små barn menar Foster. Många tonåringar vill också tala om existensiella frågor och vill veta vad de andra i familjen tycker. Alla känslor som finns inom ungdomen kan de ha svårt att ge uttryck för och hantera. Tonåringar har på så sätt ofta svårt att känslomässigt acceptera exempelvis dödens realitet. Tonåringarna befinner sig redan i en våldsam utvecklingskris, vars syfte är att bilda den egna, personliga identiteten. På grund av denna utvecklingstid är ungdomsåren präglade av många, starka och motstridiga känslor men också en hel del grubblerier och sökande efter en mening med livet. Allt detta speglas därmed i deras sätt att reagera, snabba kast mellan olika känslopoler liksom kast mellan mogna vuxna diskussioner och barnsliga sådana. Ofta lider också ungdomarna av mer eller mindre dödsångest. De har som tidigare nämnts svårt att hantera sina känslor vilket ofta leder till att de söker sig undan föräldrarna en tid för att söka stöd hos jämnåriga, gärna i grupp. Här har de en annan sorts intellektuellt utbyte av varandra i samtal, reflektioner och spekulationer omkring livets alla områden (Foster 1990, s. 44 ff.).

Ungdomar har genom sitt nya sätt att tänka börjat mer djupt ställa sig frågor som egentligen inget svar kan ges till. Deras vardag kantas av en del funderingar kring livsfrågor såsom, död, universum, Gud och livsuppgiften. Vissa livsfrågor menar Sjödin (Sjödin 1995, s. 111 f) ges ökad betydelse av de unga. De främsta frågorna rör saker som likställighet mellan könen och om man har ansvar för sitt liv. En viktig fråga tycks också vara om man har fri vilja liksom frågorna om straff vid brott, om dödshjälp och om narkotika är centrala i ungdomars tänkande. I tankarna hos ungdomarna bör det då vara att det i huvudsak är moraliska och filosofiska frågor som kretsar. Sjödin påpekar att de senaste åren har vissa funderingar och livsfrågor hos ungdomarna rent av blivit mycket mindre viktiga. I första hand gäller det då frågan om Gud finns, om militärtjänst och pacifism, om generationsmotsättningar i hemmet, om kontaktproblem i tonåren, om man kan ge livet mening, om kärlek och sexualitet och om rasproblem. Detta visar Sjödins undersökning där han jämför svar hos ungdomar från 1971 och 1994.

3. RELIGIONSBAKGRUND

3.1 Undervisning inom religion

Den nya läroplanen som infördes 1970 kom att förändra stora delar av undervisningen inom etik och livsåskådningsfrågor. Tidigare benämndes religionskunskap som kristendomskunskap. Skillnaden ligger till stor del i innehållets profil. Tidigare fanns en tydlig kristen profil vilket ändrades i den nya läroplanen.

En till stor händelse som påverkar skolans information och utbildning inom religion är riksdagens beslut 1991. En ny reform av gymnasieskolan beslutades. Denna reform innebar för religionens del stora förändringar på flera sätt. Dels genom att religionens innehåll och formerna för undervisning ändrades och dels genom att religion nu blev ett kärnämne. Från att endast funnits på tre åriga teoretiska linjer samt tvåårig social linje skulle religionen nu finnas inlagd på samtliga program inom gymnasieskolan. Kurs A skall läsas av samtliga elever och dessutom skall religion B läsas av elever vid vissa program. Elever läser numera religionskunskap redan från mellanstadiet. Kursplanen för religionskunskap utgår dessutom från ett inomvärldsligt perspektiv, där människan sätts i centrum. Eleven skall som viktigaste fråga inom religionen ställa sig frågan vem är jag. För att kunna svara på frågan krävs att individerna erhåller kunskap inom religionskunskapen. Religionskunskapen skall därför bidra med främst kunskaper om innehåll och funktion i olika religioner och livsåskådningar. Vidare skall den ge kunskaper om hur den egna inställningen till religioner och livsåskådningar byggs upp. Härmed får vi en annan förutsättning för olika människors troende. Eleverna idag får en större kunskapsutbredning av såväl kristendom som världens övriga religioner och traditioner än tidigare.

Enligt Sjödin är det dock inte enbart genom den nya läroplanen som gör skillnaden i människans sätt att se på religion. En viktig del är det ökade utbudet av kunskap att hämta från media, vilket ger oss en slags undervisning från olika kulturer och religioner. Det är betydande samhälleliga omvandlingar som ägt rum, förändringar som också påverkar skolan och utbildningen (Sjödin 1995, s. 35 ff.).

3.2 Faktorer som påverkar livsåskådningssättet

Enligt Hartman har olika psykologiska och sociala faktorer betydelse för en människas personliga livsåskådning. Bland annat så har olika människor olika personlighetstyper. Bakgrunden speglar vilken identitet man här där barn och ungdomar känner sig mer eller mindre säkra på sin identitet. Det personlighetspsykologiska utgångsläget är betydelsefullt både för valet av livsåskådning och för den form och karaktär som man ger den. Hartman menar att man i Sverige har något man kallar Guds barnbarn. Det är personer som vuxit upp i ett hem, vilket varit starkt präglad av kristen tro och som under sin uppväxt varit illa av den atmosfär som präglat hemmets livsstil. Därför tar de avstånd från allt vad religion heter. Den sociala del som torde påverka mest är således familjen. Där barnet växer upp, tas de flesta intrycken. Hartman påpekar att en rad religionspsykologer menar att relationen mellan barn och föräldrar, då framförallt mellan barn och mor påverkar individens åskådningssätt. Flera faktorer som påverkar är det sociala nätverket, vilka barnet träffar och umgås med. Massmedia ger också en bild för barnet att ta till sig. Kyrkor och diverse organisationer kan alla ses som ett slags livsåskådningsinstitutioner. De är mer eller mindre statligt understödda organisationer, som alla har något slags påverkan på enskilda personers livsåskådningsmönster. Bredvid skolan finns alltså kyrkor med pedagogiska program. Till sist så påverkar självklart skolan till stor del. Skolans inflytande på livsåskådningsområdet bör inte underskattas. Skolan ger ett intryck på eleven och alla barn har skolplikt under många år. Skolan har också en roll att påverka på livsåskådningsområdet men skolans roll som religions informationsgivare ändras mer och mer, vilket medför att den påverkar individerna mindre än förr (Hartman 1986, s. 164 ff.).

4. RESULTATET

4.1 Vad barn och ungdomar tror på

Studien visar att en stark tro finns bland barn och ungdomar idag. Variationerna kan ses som oändliga, det viktiga är att det finns någon slags tro, en Gud eller makt eller något att känna tro inför. Av de fyra intervjuade ungdomarna var samtliga troende upp gav de. Saken var den att ingen trodde på Gud i vidare bemärkelse. Samtliga upp gav att Gud inte kan existera, att han skall finnas känns överkligt och fel. Tre av de fyra menade att det var själva den delen att man trodde som var av betydelse medan vem, hur eller vad var mindre viktigt. Någon slags trygghet i att det finns något att tro på föreföll vara viktigt.

Till skillnad mot ungdomarnas svar fick jag utav samtliga fyra barn ett och samma svar. De tror på Gud. Gud är en man och en människa. Barnen upp gav utan att tveka att Gud finns och att de tror på honom. Tre av de fyra barnen svarade direkt på frågan om vad de trodde på. En fjärde menade att hon trodde på vad hennes mor sade eller att hon trodde på tomt. De tre övriga som först och främst sade sig tro på Gud, ansåg att tro var något förknippat med Gud. Detta visar på en tydligt skillnad mellan åldrarna. Ungdomarna menade att det viktiga var att tro på något medan barnen fokuserade på Gud, som person. Skillnaden ligger då på ett plan där inte bara det gudomliga skiljer dem åt utan själva bilden av en eventuell Gud är markant. Barnen tror på en människoGud medan ungdomarna tror på något vilket kan vara allt från ett väsen, en människa eller rent av en ande. De trodde däremot inte på en människoGud. Ingen människa kan vara Gud menade de. För barnen tycktes det vara oerhört viktigt att Gud fanns, att hans namn var givet, att han kunde se, tala och höra. Deras tro baseras på en bild av en högt uppsatt människa vilken regerar över jordens befolkning. Huruvida man sett honom eller inte var inte av betydelse. Det viktiga i sammanhanget är att han är människa och att han har den största makten. Barnen tror att Gud hjälper och leder människorna runt om i världen och endast han kan bestämma över liv och död.

Sammanfattningsvis tyder detta resonemang på att barn och ungdomars Gudsgestalt skiljer sig markant åt. Barnen har en människoGud de tror på. Ungdomarna tror däremot mer på ett andligt väsen, någon eller något som ej behöver beskrivas som en människogestalt.

4.2 Olika sätt att tillbe en högre makt

Ett av samtalsämnena jag hade med såväl ungdomarna som barnen var om böner. Vad var en bön, hur ber man, till vem ber man? Samtliga tillfrågade svarade att de någon gång bad. Från att ha svarat att Gud ej existerar svarar de fyra ungdomarna att de trots detta ber. Två av de fyra svarade att de ber till Gud. De förklarade detta med att det var av vana eller tradition. Det kändes riktigt att göra det. Två av dem medgav att det bara var vid "kriser" de tillbad Gud eller någonting. En av dem förklarade att genom bönen blev man lugn med sig själv. Genom att tillbe någon ingav man sig själv i en sorts trygghet, huruvida Gud existerar eller ej var av mindre intresse. Det centrala i bönen var lugnet och själva "ceremonin". Dessutom var samtliga överens om att bönen ej följde en speciell rutin, det vill säga ingen startade sin bön med exempelvis "Gode Gud", eller dylikt. Bönerna kunde se olika ut vid olika tillfällen och dessutom var det mycket varierande från gång till gång hur länge man bad. Ingen kunde säga hur ofta man bad, utan det inföll "ibland". Som tidigare nämnts så förekom ofta bönerna vid mer eller mindre svåra tider. Exempelvis kunde bönen vara ett sätt att hålla hoppet uppe vid ett svårt prov eller kanske vid en sorgsen tid då pojkvännen gjort slut eller dylikt.

Barnen till skillnad mot ungdomarna hade en och samma gestalt som de tillbad. Ingen tvekan om att det var Gud de tillbad fanns. Till Gud bad man med händerna knäppta. Huruvida de måste be på en speciell plats eller ej framgick inte av diskussionen. Viktigt var att just händerna var knäppta och många olika förklaringar framkom om de inte skulle ha händer. Det var vid det tillfället då händerna knäpptes, som Gud öppnade sina öron inför den som bad. Att blunda eller titta var det delade åsikter om. Tre av flickorna bad med hög röst, det vill säga de talade högt till Gud. En fjärde menade att man skulle viska så ingen annan hörde. Vad barnen bad om var olika, ofta var det

något de önskade sig. Att det skulle bli regn, sol eller att de skulle fylla år snart var några alternativa önskemål. De bad också till Gud om någon var sjuk eller skadad. Detta för att be Gud om hjälp. Barnen talade också om att i kyrkan bad man till Gud, varav en av flickorna förklarade att det var Guds hus.

Barnets sätt att be är enligt informanterna en viktig del i deras tro. Att be till Gud gav dem något i gengäld, ritualen att be var viktig, knäppta händer och ”amen” var ett måste. Ungdomarna däremot menade att det centrala i bönen var ceremonin och känslan det gav.

4.3 Att tro på heliga skrifter och människor

Huruvida informanternas tro på heliga skrifter och människor fördelades var barnen mest överens. Samtliga barn sade sig tro på Gud, Jesus och bibeln. Jesus gestaltades av samtliga som Gud son. Två av barnen sade sig veta att Jesus var född av Maria och saknade sin far på jorden. Dessa två barn kände till Josef och de kallade honom för styvfar. Jesus framstod som en vanlig människa i deras ögon. Han levde ännu men inte på vår jord. Vidare ställde jag frågan om de hade sett, träffat eller skulle komma att träffa Jesus någon gång. Två av barnen, desamma som talat om Jesus styvfar Josef, sade att de aldrig sett eller träffat honom men att det skulle komma att göra det. Vidare frågade jag när de skulle komma att träffa honom. Svaret var självklart för dem. I himlen. Jesus bodde nu hos sin far och därmed var det så att samtliga människor någon gång skall träffa Jesus.

Bibeln var för barnen välkänd. Samtliga fyra barn menade att bibeln var berättelsen om Gud och hur världen kom till. Tre av barnen uppgav att deras föräldrar eller lärare läst en del ur bibeln. Bibeln var sagor om Gud. Allt som sades i bibeln var sant enades barnen om. Bibeln har funnits länge och är gammal påstod en flicka. Vid frågan huruvida vem som skrivit bibeln var svaren densamma hos tre av barnen, vilka svarade att den skrivits av någon gammal. Ett av barnen menade dock att bibeln skrivits av Jesus, kanske. Ingen av barnen visste varför bibeln fanns men de var alla inne på samma spår om att den var tjock och att den användes i kyrkan, vid exempelvis

begravning. Ungdomarna däremot hade andra svar att ge på mina frågor. De var alla fyra helt överens om att Jesus som person existerat. De menade att ingen människa som är så omtalad kan vara en påhittad figur. Däremot var de en aning oeniga ifråga om Jesus betydelse och leverne. Tre av dem menade att han förmodligen varit en högt uppskattad man. En stor talare, vilken var god och hade en speciell tro. De förklarade att hans underverk visserligen var sanna i viss mån men inte på det sättet som de framstod. En av ungdomarna förklarade att de flesta underverken kunde säkerligen förklaras med logiska slutsatser. Exempelvis underverket om att Jesus kunde gå på vatten. Förmodligen stod han på en ytligt liggande sten i vattnet menade hon. Han hade säkert metoder liknande örter och naturmediciner för att bota sjukdomar och så vidare påpekade en informant. En utav de fyra ungdomarna sade att Jesus antagligen var en vanlig man som korsfästes av "vanliga" orsaker, det vill säga ett brott eller liknande han begått. Han var antagligen ingen speciell människa. De var alla fyra dessutom överens om att Jesus inte skulle återvända till jorden, eller att han uppstått från de döda.

För ungdomarnas del var de aningen misstänksamma mot bibeln. En menade att den gav dubbla budskap och var omoralisk. En annan menade att den var påhittad rakt igenom. Men tre av dem sade sig tro att den var sann i vissa avsnitt men mycket var uppdiiktat. För samtliga fyra betydde inte bibeln någonting speciellt men som yngre barn hade de tycket om barnens bibel då den var spännande och rolig att läsa. Den "vanliga" bibeln var alltför strikt, steril och dystert, skrämmande rent av, framhöll en av dem. Liksom de talade om bibeln med misstro föll de in på övriga skrifter. En av dem påstod att hon läst Maria Magdalena, en roman där hon upplevde en bra bild av Jesus, en bild av honom som vanlig mänsklig människa, menade hon. Att han rent av var förälskad i Maria var möjligt. Vidare pratade de fyra ungdomarna om koranen vilken de alla tyckte var mycket nervärderande för kvinnor många gånger. De menade också att den innehöll lagar och regler vilket kändes trångsynt. Att tro på någonting bör väl inte innebära att du måste leva efter speciella regler menade en av dem. Alla människor är olika och tror olika, hur kan man då påstå att miljoner människor skall lyda samma religiösa regler, ifrågasatte hon?

Denna diskussion om Jesus var den som födde mest likheter. Med tanke på att enligt de flesta har Jesus funnits. Barnen menar då att Jesus är Guds son och bibeln en saga, men ungdomarna ser Jesus som en vanlig människa.

4.4 Tron på något efter döden

Den del av intervjun som upptog längst tid var delen om döden och vad som sker därefter. Bland ungdomarna i största bemärkelsen. De sade sig samtliga vara rädda för döden, men genom en tro på ett liv efter döden kunde rädslan mildras. En av ungdomarna trodde dock inte på en fortsättning efter döden. Hon menade att efter döden blev allt tomt, svart, allt dog och någon själ fanns inte. De övriga tre trodde dock på ett fortsatt liv i någon bemärkelse. Samtliga tre ansåg att vi föddes på nytt i en annan kropp, två av dem påpekade att det inte alls behövde vara i en människas kropp, ett djurs kropp kunde mycket väl vara själens plats vid nästa födelse. På frågan varför man föddes om och om igen hade enbart en av ungdomarna ett svar. Hon antog att det måste finnas en mening med att leva, meningen skulle då kunna vara att varje levande varelse hade en uppgift i livet. För att nå den uppgiften och finna ett slags slut måste man lyckas lösa det man tilldelas att lösa. Det kunde då ta många jordeliv för att lösa uppgiften menade honom eller så kunde det vara så enkelt att man hade samma slags uppgift i varje liv. Vidare föddes man om och om igen för att varje gång lösa sin uppgift. Men fallet kunde dock vara så att vid varje födelse tilldelades människan en ny uppgift att lösa. Ingen av de fyra talade dock om något slags paradiset eller himmel, en påpekade snarare att det var myt och inte alls troligt att det skulle finnas en himmel. Det centrala i resonemanget var att själen aldrig dog, den levde vidare i evighet. Här djupnande samtalet då tre av ungdomarna var mycket tveksamma inför själens betydelse och uppbyggnad. En menade att en hjärndöd människa saknade själ, den var bara en kropp. En annan av dem menade att det var i hjärtat själen satt, men hon kunde inte förklara varför en hjärndöd då inte kunde känna eller drömma. Den tredje vilken trodde på själens existens ansåg att både hjärta och hjärna var själen.

De mindre barnen däremot talade högt och villigt om var människan hamnade efter dödens inträde. Såklart att det finns en himmel sade en, dessutom var de övriga tre helt

överens. Himlen finns och likaså Gud. Två av barnen talade med stor övertygelse om hur och vad som skedde vid livets slut. De sade att det inte var farligt att dö eftersom man då kom till Gud och Jesus i himlen. I himlen fanns alla djur och människor vilka dött. En av flickorna hade en teori om att även de hus människan rev ner hamnade i himlen. Himlen beskrevs av två som en solig plats på molnen. Uppe på molnen levde de döda människorna och djuren. Vid frågan om var de onda hamnade var två eniga om att de onda hamnade i helvetet medan en tredje påstod att alla människor kom till himlen eftersom de där blev goda och snälla. En fjärde sade att Gud straffade den onda människan. Alla fyra barnen var då övertygade om att en himmel fanns, vidare att människor levde där för evigt efter dödens inträffande. Att det skulle kunna bli allt för mycket människor i himlen var inte möjligt förklarade en av barnen. Eftersom himlen hela tiden blev större och större fick alla plats. Även om det nu inte var farligt att dö menade de alla fyra att de ändå var rädda för att deras föräldrar skulle dö. En av flickorna sade sig vara lite nyfiken på att dö men att hon ville vänta med det.

Barnen menar samtliga att himlen finns, att Gud väntar där. Ungdomarna däremot anser att ett nytt liv väntar dem efter dödens inträffande.

4.5 Varför finns vi, kyrkan och allt liv?

En livsfråga vilken många svar kan uppkomma på var varför vi finns. Tre av barnen menade att det var Gud som ville det. Gud skapade Adam och Eva, djur och växter. En av flickorna redogjorde även för ormen och det förbjudna äpplet. Hur Gud blev arg på människan. Gud ville inte vara ensam menade en av dem. Men en fjärde svarade att vi fanns för att mamma och pappa ville det, men Gud hade gjort alla träd och sådant. Vidare diskuterade vi kyrkan, varför den fanns och vilken betydelse den hade. En av dem svarade att kyrkan fanns eftersom Gud ville att alla skulle gifta sig. De övriga tre menade att den fanns för att Gud skulle ha ett hus. Den hade också en betydelse att innehålla bröllop och barndop sade en av dem. Det är vad Gud vill att man gör menade hon. Alla skall gifta sig och döpa sina barn. En av de fyra inföll och menade att man kunde skilja sig i kyrkan också. Två av de övriga höll med, varav en svarade att om man inte älskade varandra längre fick man skaffa sig en ny man.

Huruvida ungdomarna diskuterade dessa frågeställningar hade tidigare redan framkommit till viss del. De var som tidigare nämnts inne på att varje människa hade en uppgift för att leva. Ingen av de fyra trodde Gud skapade jorden, hela världens djur och växtliv har utvecklats genom årtusenden. Antagligen härstammar vi från aporna sade en av dem. Frågan om kyrkans betydelse gav de ej svar på direkt. Efter en stund påpekade en av dem att kyrkan var en plats att utöva sin tro på. Dock tyckte hon och de övriga att den var mörk, dyster, stel och lite skrämmande. En av dem kände sig liten, obetydlig och skärrad i kyrkan. Samtliga fyra svarade dock att de skulle gifta sig och döpa sina barn i kyrkan. De var också överens om att det inte var för att de trodde på Gud utan av tradition, det bara var så ansåg de. De döpte sina barn för att ge dem namn ej för att göra dem kristna som de uttryckte det. Då kyrkan ansågs vara en religiös tillhållelseplats var moskéer samt synagogor tillika också platser att utöva sin tro på. Ungdomarna ansåg att det var inte ett fel att ha en speciell plats men det var inte det viktiga, det viktiga i att ha en kyrka kunde då vara känslan av en sorts trygghet. Då kunde de också tycka att en moské eller en synagoga var varmare och trevligare inredd.

Ungdomarna ser inget viktigt i att gå till kyrkan och dessutom menar de att Gud ej har skapat världen. Barnen anser dock att kyrkan är stor och viktig, Guds hus. Liksom de även anser att Gud skapade världen.

4.6 Ond, god, kropp och hälsa

Vid ett samtal kring onda och goda framgår ovan barnens inställning till viss del.

Vidare uttryckte barnen att alla människor var goda inners inne. Ingen människa var elak egentligen. Det viktiga i resonemanget var att Gud gjorde alla människor goda igen. En av de fyra barnen menade att Gud ej tyckte om de onda människorna, han ville straffa dem. De övriga tre ansåg att det var fel, då Gud älskade alla på jorden, ond eller god. Han blev ledsen då någon var ond men han hatade aldrig. Ibland kunde Gud straffa oss människor menade tre av de fyra. Han kunde till exempel låta det regna på någons födelsedag, föreslog ev. av flickorna. För att vara frisk kunde man också be till

Gud yttrade en av dem. Eller om man var sjuk kunde Gud göra dig frisk sade en annan.

Av ungdomarna blev diskussionen mer ingående på kropp och hälsa än ond och god. Det som sades om onda och goda människor var först och främst att människan ej föddes ond. Det var uppväxt, hjärnans friskhet och liknande faktorer som avgjorde om människan var ond eller god. Dessutom ansåg två av dem att en människa vilken mördar barn ej kan vara älskad av en Gud. Varför skall det finnas en Gud när världen ser ut som den gör, ifrågasatte de. Varför låter han då oskyldiga barn dö i cancer eller lunginflammation? En sak är om människor mördar varandra, då orsakar vi det själva, men om ett oskyldigt barn dör en oskyldig död utan en annan människans påverkan, hur kan då en Gud vara god, menade de. Vidare följde resonemanget det spåret. Världen var förstörd, många oskyldiga offer fanns. Hur kunde en god Gud straffa så många människor samtidigt som han påstods älska alla människor, sade de. Vad de mer trodde på var sättet att rena din kropp. Genom meditation, healing och liknande företeelser kunde man enligt tre av dem få sin kropp att må bättre. Detta hade något av en religiös betingelse men de kunde inte svara på hur. Någon av dem jämförde med buddismen vilken hon ansåg vara en vad hon kallade för ”vettig religion”. Genom att sköta sin kropp, meditera för att rensa tankarna kunde människan må bättre i sig själv och på så vis blev man också en bättre medmänniska. Samtliga fyra ungdomar sade att det viktigaste i hela begreppet att tro på något var att tro på sig själv. Att gå sin egen väg, att vara ödmjuk men bestämma över sig själv, att inte ge vika för andra människor var det självklara sättet att tro och leva för samtliga ungdomar i undersökningen. Barnen däremot påpekade att man skulle tro på Gud för att vara glad människa. Gud bestämde och gjorde så att man fick mat, föräldrar och leksaker. Var man dum och svor till exempel så blev Gud arg och det innebar att man kunde bli straffad.

Sammanfattningsvis synes det vetenskapliga tänkandet då ungdomarna anser att kroppens fysiologiska funktioner styr om en människa är ond eller god. Barnen menar att de som är onda bör straffas, de gör Gud ledsen och besviken.

5. DISKUSSION

Genom att välja ut åtta informanter varav samtliga var flickor kunde begreppet könspåverkad insikt strykas. Fyra i varje grupp kändes lagom för att göra diskussioner möjliga. Nästan omedelbart kunde man skönja ett speciellt mönster för barnens sätt att tro. Hela begreppet tro kretsade kring en speciell gestalt, Gud. Begreppet tro för de små barnen var helt enkelt Gud. En annan högt uppsatt man var således Jesus, guds son. Här märktes då också den största skillnaden mellan de olika åldersgrupperna, då de äldre så gott som helt förkastade Gudsbegreppet. Gud som en människa eller gestalt existerade inte för dem. Jag ser då tydliga mönster från de bakgrundsfakta jag läst. Ungdomarna är i den åldern att de ser vetenskapligt på världen. De har inget bevis på att en Gud finns, därför kan de inte tro på honom. Barnen däremot är i den ”magiska” åldern. Jag tror att deras fantasi gör det lättare att tro på Gud. De behöver inga bevis på att han finns De är mera raka i sina funderingar förmodligen på grund av deras tankeutveckling.

Att tro på en religiöst betingad människa var barnen överens om. Även ungdomarna sade sig tro på i det här fallet Jesus men av helt annan betydelse. De var överens om att Jesus existerat som historiskt figur med mer eller mindre religiös betydelse. De trodde inte på honom som ”övernaturlig” det vill säga, Jesus kan inte ha utträttat underverk. Här ser jag en åldersskillnad i att det för barnen är lättare att tro på den Jesus som enligt bibeln utträttade underverk, då de lever i magins värld. Bibel är för dem sagor medan den för ungdomarna är en historisk nedskreven skrift. Vidare menar ungdomarna att skriften inte alls är sann utan som många händelser blir överdriven. De förknippar bibeln med dagens samhälle på så sätt att ett vetekorn kan bli en hel åker. De ser vetenskapligt och logiskt på hela livet vilket kan göra det svårt att tro på något som icke är bevisat. För barnen däremot är det roligt, spännande och intressant med konstiga och övernaturliga sagor. Jesus och bibeln blir en saga liksom Snövit och de sju dvärgarna blir.

Vad som gjorde mig förvånad var en stor likhet som fanns mitt i alla olikheter mellan åldersgrupperna. Alla åtta informanterna bad till Gud. Vilket känns överraskande. Jag

tror då att det skiljer sig lite åt i betydelse mellan åldrarna. Barnen ber till viss del för att få saker eller liknande. Men ungdomarna är en aning otrygga i sin identitet, de vill känna en trygghet. Detta bör då bevisa att en slags tro och känsla för någon sorts Gud finns bland alla åldersgrupper mer eller mindre. De mindre barnen talade ofta högt till Gud och jag antar att själva ritualen och sättet att få be var en stor del i själva bönen. Vidare fann jag också skillnaden mellan åldergrupperna då det gällde kyrkan. Kyrkan ansågs av barnen vara en stor och vördad byggnad. Guds hus, som de beskrev som viktig och vacker. I kyrkan ber man och där sker dop, bröllop och begravningar, samtliga företeelser mycket allvarliga och seriösa för mindre barn. Ungdomarna däremot ansåg att kyrkan mest var en förlegad tradition. De ville gifta sig i kyrkan men ej av religiösa skäl utan endast av gammal vana eller tradition. Men deras resonemang sade mig att de på något sätt ser på kyrkan med vördnad, någon sorts respekt där de bland annat vill viga sig, en högst seriös och betydelsefull händelse i en människas liv. Ungdomarna har också som tidigare nämnts en vetenskaplig syn på tro och hela livet, där de inte kan släppa in vissa aspekter, som till exempel att Jesus återuppstod. Därmed borde det inte vara underligt att de påstår att ett dop inte kan göra barnet renat eller föra det närmare Gud.

Den största skillnaden låg i deras sätt att se på världen. Att ungdomarna ”förkastade” Gudsbegreppet antar jag till stor del beror på att de ser så mycket orättvisa i världen. Om det nu finns en Gud så kan han inte tillåta allt elände tycktes de mena. På något sätt tror jag att ungdomarna fått en bild av kristendomen på fel sätt. Helt klart måste det brista i upplysningen någonstans. Antagligen kan det även vara så att de är inspirerade av kändisar och celebriteter runt om i världen. Det är inne att vara buddist eller att tro på sig själv. Även satanism pratade ungdomarna om. De tycktes anse att den var en trovärdig tro. Då måste det bero på massmedia till viss del anser jag. Genom massmedia kommer alla nya och ibland ”udda” religioner ut och påverkar många gånger unga människor. Eftersom barnen jag intervjuade helt och fullt trodde på Gud och pratade om Jesus och kyrkan är de inte inspirerade av någon massmedia.

Enligt min uppfattning ledde denna undersökning till ett gott resultat. Skillnaderna var stora mellan grupperna beroende på ålder. Liksom tidigare refererad litteratur spelade barnens tankesätt, det vill säga magiska tänkande in på deras svar. De var inne på sagor och övernaturliga händelse. De äldre informanterna däremot var mer vetenskapliga och logiska i sitt resonemang. De ville ha en tydlig förklaring och ett bevis för att kunna tro på någon sorts Gud. Den största skillnaden var således tron på Gud. Vidare kan jag påstå att den största likheten var att de samtliga trodde på NÅGOT. Så visst påverkas vår tro både av ålder, social bakgrund och eventuellt av andra faktorer som kön. Min uppsats har visat på skillnaderna beroende på den åldersmässiga faktorn.

SAMMANFATTNING

Uppsatsens syfte rör personliga intressen till viss del. Intresse av barn och ungdom tillsammans med viljan att se troendets påverkan av ålderskillnader. Genom en omfattande intervjumetod av åtta informanter kom resultatet att bli omfattande, med tydliga spår av skillnader och likheter i sätt att tro beroende på informantens ålder. Syftet kom därigenom till resultat. Vidare berättar bakgrundsfakta om hur just barn och ungdomar i vissa åldrar tänker beroende på utveckling av hjärnan, utan att ta omfattande hänsyn till kön eller social bakgrund. Diskussionen talar då sitt tydliga språk då den upptar mina egna reflektioner och värderingar av sagda undersökning. Att en stor skillnad mellan de olika grupperna råder kan jag nu påstå. Största skillnaden tycks vara Gudstron. De små barnen ansåg att Gud var den de trodde på. Liksom att den man bad till var Gud, liksom det var honom man kom till efter sin död. Ungdomarna menade att det inte var viktigt att tro på en speciell man utan det viktiga var tron på något, att känna en sorts trygghet. På något sätt finns det en ”makt” som ger människan trygghet och lugn. Detta sätt att se på Gud och tro kan då enligt mina egna reflektioner bero på deras utvecklingsstadium. Ungdomarna har en mer vetenskaplig syn och även en mer egocentrerad bild av världen. barnen har sin tro på det magiska och lever i en sagovärld där en Gud är självklar.

Nyckelord:

Barnutveckling

Barnatro

Barn och religion

KÄLLFÖRTECKNING

Doverborg E & Pramling Samuelsson (2000). *Att förstå barns tankar*. Stockholm: Liber AB

Foster S (1990). *Barn, död och sorg*. Stockholm: Norstedts förlag AB

Hartman G S (1986). *Barns tankar om livet*. Stockholm: Natur och kultur

Johansson B & Larsson G-B (1976). *Barns tankar om döden*. Stockholm: Natur och kultur

Sjödin U (1995). *En skola – flera världar*. Stockholm: Plus Ultra

Sjödin U (2001). *Mer mellan himmel och jord?* Stockholm: Verbum förlag AB

Tamm M (1982). *Barnets känslvärld*. Göteborg: Esselte studium

Tamm M (1979). *Barnets tankevärld*. Göteborg: Esselte studium